

לא יסור שבט מיהודה: הנהגה, רבנות וקהילה בתולדות ישראל
מחקרים מוגשים לפרופסור שמעון שוורצפוקס

פרופ' שמעון שוריצפוקס

לא יסור שבט מיהודה הנהגה, רבנות וקהילה בתולדות ישראל

מחקרים
מוגשים לפרופ' שמעון שוורצפוקס

עורכים:
יוסף הקר ירון הראל

מוסד ביאליק • ירושלים

ספר זה הוצא לאור בסיוע:

אוניברסיטת בר-אילן

סגן הנשיא למחקר

הקתדרה למנהיגות בעתות מצוקה ע"ש הרב משה חיים לאו

הקרן לחברה, תרבות וחינוך במורשת יהדות ספרד ע"ש אהרן ורחל דהאן

הקתדרה לתולדות הרכנות באירופה בדורות האחרונים ע"ש יקותיאל וחנה קליין

*

לה פראטרנל', האיחוד הלאומי של החברים של טלמסן

נשיא: אנדרה שרביט

עריכת לשון:

אברהם בן-אמתי

מסת"ב 7-054-536-965-978

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשע"א

סדר ועימוד: יהודית שטרנברג

נדפס בדפוס האמנים בע"מ, ירושלים

www.bialik-publishing.co.il

תוכן העניינים

7	בשער הספר
	חלק א: מנהיגות, הנהגה וקהילה
	אברהם גרוסמן
11	תלמיד חכם כמנהיג ציבור במשנתו של רש"י
	בת-שבע אלכרט
23	האם ניתן עוד לחקור את תולדות היהודים בעולם הנוצרי בימי-הביניים המוקדמים?
	אלישבע שטרית
47	מגורשים ותושבים במראש
	יצחק (אריק) זימר
71	מנהג "מתנת יד" ו"הזכרת נשמות"
	יוסף הקר
89	לדמותה של הנהגת קהל המוסתערבים בקהיר בסוף המאה השש-עשרה
	ירון בן-נאה
101	צדקה וחסד על גדות הבוספורוס: חברות גמילות חסדים של הקאיקג'יס באסתאנבול
	בן ציון שוורצבך
	עדות בלתי ידועה על חיי היהודים באירופה במאה הי"ח: מעטו של המרקוז
141	ז'ן-בפטיסט דה בויה דרז'נס
	אהרן גימאני
157	הנהגת הקהילות בתימן ובעיית העניים בעת החדשה
	ירון הראל
177	המאבק על משרת החכם באשי בקהילת זאכו בשנת 1911
	צילה הרשקו
189	ותיקי הרזיסטנס היהודי בצרפת ומאבקם על הנהגת הקהילה היהודית, 1944-1948

חלק ב: רבנות, רבנים וההלכה

- חיים סלובייצ'יק
בירורים בהלכה של אשכנז הקדומה: (א) אגובארד, מגילת אחימעץ וההלכה
207 הארץ-ישראלית
- אברהם (רמי) ריינר
219 מומר אוכל נבלות לתיאבון – פסול? משהו על נוסח ופירושו בידי רש"י
- שמחה עמנואל
229 תשובה אחת ומשיבים שניים
- שלמה שפיצר
241 חכמי התורה ולימוד התורה בהונגריה בימי הביניים
- לאה בורנשטיין-מקובצקי
251 שושלת לאניאדו כמעצבת ההנהגה והמשטר בקהילת חלב במאות ה־16 עד ה־18
- ז'ראר נהון
271 חכם רפאל בן אלעזר מילדולה בבאיונה (1728–1741)
- משה רוסמן
אתגר טרום-פמיניסטי למנהיגות הרבנית בפולין-ליטא במאה השמונה-עשרה:
301 הקדמת "תחנה אמהות" לשרה רבקה רחל לאה הורוויץ
- שניאור זלמן ליימן
317 'איגרת שלומים' לרבי יחזקאל לנדא
- מרדכי ברויאר ז"ל
333 תשובותיו של רב בגרמניה על השאלות שנפוליאון הציג ל"סנהדרין" שהקים
- יוסף שרביט
353 רבנים צרפתיים בקהילה היהודית בקונסטנטיין (אלג'יריה): מפגש והתנגשות
- מאיר הילדסהיימר
367 עם סגולה ואזרחי המדינה: ישראל ואומות העולם במשנתו של רבי אליהו גוטמאכר
- משה עמאר
385 מועצת הרבנות במרוקו ומועצת הרבנות הראשית בישראל
- שמעון שוורצפוקס – רשימת פרסומים
401
- סיכומי המאמרים באנגלית
vii

מנהג "מתנת יד" ו"הזכרת נשמות"

יצחק (אריק) זימר

א. מנהג "מתנת יד"

בספר המנהגים המכונה "דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג" נזכר:

מנהג שבכל יומי (!) אחרונים של רגלים בעוד החזן יושב על המגדל והס"ת בידו קודם אשרי, הגדול שבעיר לוקח חפץ [ו]ספר בידו והולך מזה לזה ומבורך (!) כל העם אחד ואחד בפני עצמו בעבור שיתן נדר לכבוד המקום ולכבוד הרגל ובמקום שנהגו מזכירין נשמות ואומר אב הרחמים.¹

ציטוט זה מלמדנו את טיבו של המנהג "מתנת יד" וגם את דרך ביצועו. נראה כי בסיומם של שלושת הרגלים היה נהוג באזורי מחבר ספר המנהגים הנ"ל לברך את הציבור, ותמורת הברכה נתן המתברך "מתנת יד" לצדקה. הברכה ניתנה מאת הגדול שביישוב או הקהילה, כאשר בידו "חפץ", כנראה "חפצא של קדושה" (המותר בטלטול ביום טוב, כגון תכשיטי ספר תורה) או ספר כנראה על קלף או בכתיבת יד על נייר (כחומש או נביא או כתובים). הוא עומד בפני כל אחד ואחד מן הציבור ומברכו, ותמורת הברכה ייתן המתברך נדר לצדקה לכבוד ה' ולכבוד הרגל. יתרה מזו, המחבר מוסיף, שבמקום שנהגו להזכיר נשמות באותה השעה בסיום הרגל מזכירין ואומר גדול היישוב או כל אחד ואחד עמו תפילת "אב הרחמים". (תוכן תפילה זו להזכיר נשמות מקדשי השם בקהילות החל מגזרות תתנ"ו באזורי הריינוס.)

תיאור המנהג מעלה כמה שאלות מנחות: כיצד ומתי התחיל המנהג, ומה הניע את קבלתו בציבור? האם ישנם סיבות ומניעים להעדיף את מנהג מתנת יד על מנהג ה"מזכיר", או להפך? באילו אזורים באשכנז נהגה מתנת יד ובאילו מקומות נהגו להזכיר נשמות? האם ניתן להסביר

* חלק מן המאמר הופיע כבר בספר השנה לתורתם של חכמי אשכנז, ירושתנו ג (תשס"ט), עמ' קמה-קנה.

1 י"ש אלפנביין (מהדיר), ספר המנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, ניו יורק תפריח (תרצ"ח), עמ' 28. על זמנו ומקומו של מחברו ועורכו ראו במבוא. ראו גם מ' הרשקר, "מנהגי וורמייזא ומגנצא דבי רש"י ורבותיו ומנהגי אשכנז של הרוקח", גנוזות ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' יא. ראו גם ש' עמנואל, שברי לוחות, ירושלים תשס"ז, עמ' 228 הערה 41. כנראה החיבור הוא מאמצע המאה הארבע-עשרה באשכנז. הלקט שההדיר אלפנביין והלקט שמצא הרשקר שאבו ממקור קדום יותר, כפי שהרשקר ציין במאמרו הנ"ל.

את השינויים על פי תפיסות השקפתיות וגאוגרפיות? למי תרמו הנודרים את "מתנת ידם", וכיצד נגבו תרומותיהם? אילו גלגולים עבר המנהג בשימורו עד ימינו אנו? הבה נעיין במקורות העומדים לרשותנו כדי להבהיר ולברר את המנהג, הידוע לכל באי בית הכנסת המתפללים נוסח מערב אירופה בחגים במיוחד בתפוצות הגולה.

סבורני שמוצאו הגאוגרפי של המנהג ואולי גם מקורו הטקסטואלי הראשון הוא בקהילות מגנצא ווורמייזא בסוף המאה האחת-עשרה או בתחילת המאה השתים-עשרה. וכך נמסר לנו בספר מעשה הגאונים, שנערך רובו ככולו בידי בני מכיר שהתיישבו בקהילות הנ"ל: "וצדקה בירכו ביום שמיני [עצרת] משום שכל זמן שקורין כל הבכור מברכין צדקה מפני טעם לא יראו פני ריקם".² הביטוי מברכין צדקה הוא מוזר, כי בדרך כלל משתמשים בפעלים אחרים לצדקה, כמו פוסקים לצדקה, פוקדים לצדקה וכ"ש נותנים ונוטלים לצדקה. סבורני, אמנם בזהירות, שיש לפנינו אזכור ראשון של "מי שבירך למתנת יד". הוא נזכר בשמיני עצרת, שהוא זמן שקוראים פרשת "כל הבכור" בקריאת התורה, פרשה המסתיימת בפסוק "איש כמתנת ידו כברכת ה' אלהיך אשר נתן לך". מעשה גאונים מציין גם את הכתוב "ולא יראו פני ריקם" כסימוכין לחובה המוטלת על העולה לרגל להביא קרבנותיו לכבוד הרגל. וכן מוטל על כל אחד ואחד מן הציבור לתת צדקה בזמן הזה ועל ידי כך לזכות בברכתו של בורא עולם, שיפתח אוצרו הטוב בשפע פרנסה וכלכלה בשנה החדשה.

המנהג לפסוק צדקה אחרי קריאת התורה בסוף שלושת הרגלים מצא את מקומו גם בספרי רבי רש"י. בספר מחזור ויטרי לר' שמחה מויטרי צוין, אמנם בקטע המסומן ת' [תוספת], אחרי קריאת ההפטר בשמיני עצרת, "ונאה להם לישראל לפסוק נדבתם בכל הרגלים בפרשת כל הבכור מתוך האמור בה איש כמתנת ידו כברכת ה' אלקיך אשר נתן לך. כך נזרקה מפי האשל רב סגן לוייה". כנראה המכוון הוא לר' יצחק הלוי, רבו של רש"י בוורמייזא.³ יתרה מזו, רש"י עצמו הרגיש את חשיבות התמיכה בעניים בסיומו של חג האסיף בפירושו לתלמוד (בבלי מגילה לא ע"א, ד"ה קורין כל הבכור): "אלא שמתחילין עשר תעשר לפי שיש באותה פרשה מצות וחוקות הרבה הנהוגות בחג... האסיף ועת שהעניים צריכים לאסוף מאכל לביתם ועוד יש באותה פרשה מצות מעשר עני, ומצות נתן תתן ופתח תפתח". אי לכך אולי לא מן הנמנע, שגם מנהג מתנת יד בסיום קריאת התורה בסוף שלושת הרגלים התקיים בצרפת.⁴

2 'פריימן (מהדיר), מעשה הגאונים, ירושלים תשמ"ה (ברלין תר"ע), עמ' 41. על מוצאו ומחברו ועורכו של ספר מעשה הגאונים ראו א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשס"ב, עמ' 325 ואילך.

3 א' גולדשמידט (מהדיר), מחזור ויטרי, ירושלים תשס"ה, חלק ב, עמ' תפא. ראו גם ש' הורוויץ (מהדיר), מחזור ויטרי לרבינו שמחה (אחד מתלמידי רש"י), ירושלים תשכ"ג, עמ' 446. ר' שמחה ב"ר שמואל מויטרי הוא מחבר הספר, אבל ה"תוספות" (המסומנות באות ת) נוספו כנראה חלקן בידי ר' אלעזר בן נתן (ראב"ן) וחלקן בידי ר' יצחק בר דורבלו. ר' יצחק הוא תלמידו של רבנו תם ברמרו, באלמיצא (יש גורסים באלמניא) ובפראג בזמנו של ר' יצחק הלבן, תלמידו המובהק של ר"ת. הווי אומר שהוא חי במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה. ויש הסוברים, שגם ר' אברהם בן ר' נתן בעל סדר המנהגי הוסיף חלק מן ה"תוספות".

4 קריאת פרשת עשר תעשר בין בחול ובין בשבת כבר נתיינה בוורמייזא, כפי שמעשה הגאונים (שם) מציין. המנהג נקלט כנראה בצרפת. ראו מחזור ויטרי (ההערה הקודמת), מהדורת הורביץ, עמ' 445; ש' באבער ו' פריימאן (מהדירים), סידור רש"י, ברלין תרע"ב, עמ' 147; מ"צ ווייס, ספר טרויש לר' מנחם ב"ר יוסף ב"ר יהודה חזן מטרויש, פפד"מ תרס"ה, עמ' 9. ר' רפאל (מהדיר), ספר המנהגי לר' אברהם ב"ר נתן הירחי, ירושלים תשל"ח, סי' נב: "ומנהג בכל צרפת בין בחול בין בשבת לקרות עשר תעשר ומנהג פרובנצא וספרד כל הבכור בחול... עשר תעשר בשבת". באשכנז גם כן קראו "כל הבכור" בחול, ורק

נדמה שרבי אלעזר בספרו רוקח מציין את המנהג מבלי להיכנס לפרטים: "שמיני עצרת... לקורין... מן כל הבכור... והמפטיר קורא... ופוסקים צדקה כל אחד ואחד". במקום אחר הוא כותב: "על ג' פעמים בשנה חייב אדם על אחריות שקליו והן ג' רגלים פסח, שבועות סוכות".⁵

כתבי יד שונים מרמזים למנהג בתקופתו של הרוקח. למשל, כתב יד אחד שפרסם מ' הרשלר וקראו "מנהגי וורמייזא ומגנצא, דבי רש"י ורבותיו ומנהגי אשכנז של רוקח" מעיר בין היתר: "ומתנת יד... וכן ג' רגלים נותנים".⁶ אותו קטע נמצא גם בכתב יד אחר בכותרת "מנהג רוטנבורג" כמעט באותן המילים: "וכן בג' רגלים נותנים צדקה". סבורני שאם "אין ראייה כאן" לקיום מנהגו, "סימן יש כאן".⁷ אישור ל"סימן" הזה נמצא בכתב יד אחר למנהג רוטנבורג, המציין: "בכל המועדים פוסקים על הצדקה אחר קריאת התורה".⁸

כהמשך הראיות והרמזים במאות העוקבות ניתן להדגיש את ספר המנהגים שההדיר י' אלפנבין וקרא לו "ספר המנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג". בין היתר הוא מפרט, כפי שפירטנו בפתיחתנו: "מנהג שבכל יומי" (!) אחרוני' של רגלים בעוד החזן יושב על המגדל והס"ת בידו קודם אשרי, הגדול שבעיר לוקח חפץ [וספר תורה בידו והולך מזה לזה מבורך (!) כל העם אחד אחד בפני עצמו בעבור שיתן נדר לכבוד המקום ולכבוד הרגל והמקום שנהגו מזכירין נשמות ואומ' אב הרחמים".⁹ אף שיש המערערים על הנחותיו של אלפנבין שחיבורו נכתב בידי תלמיד מהר"ם מרוטנבורג בתחילת המאה הארבע-עשרה, ומאחרים אותו בכמה דורות מזמנו של מהר"ם, ברור לנו, שאזורים שנהגו על פי מנהג ריינוס במרכז גרמניה ערכו מנהג מתנת יד בסוף ג' הרגלים.¹⁰

ר' יעקב הלוי מולין (המהרי"ל), אבי ספרי מנהגי ריינוס, מתאר את מנהגו בספר המנהגים כדלקמן:

כללא הוא כל יו"ט האחרון שברגלים קורין "כל הבכור" ומברכין הציבור ליתן מתנת יד. וכך היה רגיל מהר"י סג"ל שנטל חומש קטן בידו והיה מסבב מאיש לאיש כדי שכשיקום האיש נגדו לכבוד התורה שבידו, והוא מברך בעבור שיתנו מתנת יד לכבוד התורה ולכבוד הרגל וכן היה מברך ג"כ כל נער שהוא בר-מצוה. וכשהגיע אל ש"צ וברכו, ואח"כ א"ל [אמר לו] תברך גם אותי. וכשסיים לברך את כל הציבור נטל ס"ת

בשבת "עשר תעשר". ראו ר' אלעזר ב"ר יהודה, ספר הרוקח, ירושלים תש"כ, סי' רכג; הגהות מימוניות על רמב"ם משנה תורה, הלכות תפלה יב, יב. על פסק מהר"ם מרוטנבורג ראו ספר המנהגים דבי מהר"ם (לעיל הערה 1), עמ' 68. ברם במזרח אירופה התקבל מנהג צרפת: ש' שפיצר (מהדיר), ספר המנהגים לרבנו אייזיק טירנא, ירושלים תשל"ט, עמ' קלו; ר' מרדכי יפה, לבוש החור, ירושלים תש"ס, או"ח סי' תרסח, ס"ב. ראו גם מגן אברהם או"ח סי' תרסח, סק"ד. מקור הוויכוח מה לקרוא בשמיני עצרת הוא שתי גרסאות בבבלי מגילה לא ע"א. ראו דקדוקי סופרים על אתר. עיינו גם ד' גולדשמידט, מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה, ירושלים תשמ"א, עמ' כג.

5 ר' אלעזר מוורמייזא, הרוקח הגדול, ירושלים תש"ך, סי' רכד, רלג. וראו גם סי' ריח.

6 מ' הרשלר, "מנהג וורמייזא ומגנצא" (לעיל הערה 1), עמ' כז (סעיף עא).

7 כת"י מוסקבה גינצבורג, מס' 1434, דף 7 א.

8 כת"י אוקספורד בודלי, מס' 2275, דף 16א.

9 י"ש אלפנבין (לעיל הערה 1), עמ' 28.

10 ראו דבריו של אלפנבין במבוא לחיבור. וראו דברי ש' עמנואל, שכרי לוחות (לעיל הערה 1), עמ' 228 הערה 41.

מן הש"צ ובירך כל הקהל, הם נשיהם ובניהם וכל אשר להם. והחזיר ס"ת לש"צ והוא ישב מן הצד.¹¹

הפירוט הזה מאיר את עינינו בפרטים נוספים על הפירוט במקורות שצינו. הוא מסביר לנו מהו ה"חפץ [ו]ספר" שצוין במנהגי לדבי מהר"ם בתור חומש קטן (אי לכך אין צורך להגיה בתוספת הו"). הוא כולל בברכת כל אחד ואחד גם נערים שהגיעו לגיל מצוות. יתרה מזו, הוא בעצמו נכלל בין המתברכים על פי בקשתו. זאת ועוד, הוא חזר ובירך את הציבור בברכה כללית נוספת, והפעם בספר תורה בידו. קשה לדעת, אם קבע את הטקס כפי שנמסר לו מן הקדמונים או הוסיף התוספות על דעת עצמו. מכל מקום נראה להלן, שמנהגו הטביע את סדר ביצוע המנהג לדורות הבאים (בשינויים קלים).

סדר המנהגים לפי רוח המהרי"ל נמצא בכתב יד שנכתב קצת אחרי פטירתו. בשנת קצ"ד נכתב סדר תפילות המציין במיוחד את מגנצא, אמנם בהערות מכתיבת יד סופר אחר. לכל ג' הרגלים הוא מציין את מנהג מתנת יד, דהיינו שאחד מחשובי הקהל מברך כל אחד ואחד לחוד, "ואח"כ יברך את כל הק' לפני (!) עצמו יקח הס"ת בידו ויברך כל הקהל בעבור שיתנו מתנת יד"; הכול כפי שנמצא אצל המהרי"ל.¹²

באותה נימה חיבר ר' שמואל מאולמא ספר מנהגים בשנת ר"ט (1449). החיבור הזה היה מיועד כ"מדריך" לש"צ, לחזנים אבל גם לבעלי בתים לתפילות על פי לוח השנה. החיבור, שגם הוא ברוח המהרי"ל, מפרט בכל יום אחרון לשלושת הרגלים את טקס מתנת יד במלואו כקודמיו. ברם הוא הוסיף את הנוסח המלא של הברכה. נוסח ה"מי שברך" הזה נשאר הנוסח המקובל עד ימינו אנו. ואולי הוא היה הנוסח בכל הדורות הקודמים.¹³

רצוי לציין כאן שר' שמואל הנ"ל, אשר מוצאו באולם (Ulm) שבמדינת שווייץ שבדרום מזרח גרמניה, היגר לטרוויזו, עיירה קטנה קצת צפונה מוונציה שבצפון איטליה. ספר המנהגים היה מיועד לבני אשכנז שהתחילו להגר לצפון איטליה אחרי המגפה השחורה באמצע המאה הארבע-עשרה. הרבה משפחות אשכנזיות התיישבו בטרוויזו. עדות נוספת לתופעה באזור איטליה היא "מנהגי ר' זלמן יענט". מוצאו של ר' זלמן באזור הריינוס, וגם הוא היגר לטרוויזו או למיסטרי הסמוכה לה במדינת לומברדיה, במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה. כאמור, גם זלמן יענט כתב ספר מנהגים במסורת "מנהגי הריינוס". גם בחיבורו צוינה ברכת "מתנת יד" בסוף כל שלושת הרגלים, אם כי בצורה קצרה יותר. לחג הפסח, למשל, הוא רק כותב "וביום האחרון מתנת יד לכבוד המקום לכבוד התורה ולכבוד הרגל אחר הקריאה"; ותו לא.¹⁴

העדויות האלה מצביעות על חדירת מנהג מתנת יד בקהילות האשכנזיות בהתיישבותן בצפון איטליה. ואכן נראה כי המנהג לא היה זר ליהודי איטליה הוותיקים. כבר במאה השלוש-

11 ספר מהרי"ל, מנהגים של רבינו ר' יעקב מולין, מהדורת שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' קנ, ס' קיג.

12 כת"י הספרייה העירונית בהמבורג, מס' 86, דפים 197, 202, 203.

13 כת"י בית הדין בלונדון, מס' 28, ס' כט (תפילת יום אחרון של פסח כשחל בחול), מו (תפילת יום שני של שבועות שחל בחול), צג (תפילת ליל שמיני ויום שמיני של סוכות שחל בחול). הנוסח לכל אחד ואחד נמסר כדלהלן: "מי שבירך אבותינו אברהם, יצחק ויעקב הוא יברך פלוני בר פלוני שיתן מתנת יד לכבוד המקום ולכבוד הרגל בשכר זה המקום ישמרו ויצילהו מכל צרה וצוקה עם כל ישראל, אמן". נוסח ה"מי שברך" הכללי לא נמסר בחיבור של ר' שמואל. על החיבור של ר' שמואל ראו מאמרי "ספר מנהגים דבי מהרי"ל (סקירה ראשונית)", עלי ספר יד (תשמ"ז), עמ' 59-87.

14 ראו שפיצר (מהדיר), ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא (לעיל הערה 4), עמ' קעה, קעט, קפד.

עשרה הזכיר אותו ר' צדקיהו ב"ר אברהם הרופא איש רומא בספרו שבלי הלקט. כאשר הוא דן בתפילות הרגלים בכלל ובתפילת חג השבועות בפרט הוא כותב: "וביום שקורין כל הבכור נהגו לפסוק נדבתן לשלוש פעמים בשנה יראה כל זכורך וגו' איש כמתנת יד... כשפוסקין צדקה ברכים ומברך החזון אותם בלשון נדבה בעי למימר ובאמירה זו הוא שקיבל עליו שכר כמעשה והיא היא הנותנת והמובחרת". ואכן הוא ממשיך ומוסיף: "ומה שנהגו לפסוק צדקה גם בעבור המתים להזכיר נשמות למנוחה מצאתי טעם בשם ר' שניאור כהן צדק זצ"ל מהיכן סמכו להיות החיים נותנין מעות לצדקה עבור המתים... והרב אביגדור כהן צדק נר"ו אמר שאין טעם בדבר על מי סמכו..."¹⁵.

דבריו מאלפים מכמה בחינות. ראשית, הוא מעיד שיהודי איטליה פוסקים צדקה בסוף ימי שלושת הרגלים ועל ידי ברכת החזון, כמו שנהגו האשכנזים המהגרים בתקופה מאוחרת יותר. יתרה מזו, הוא מעיד שגם נהגו להזכיר נשמות בימים אלה ולפסוק צדקה לזכרם. זאת ועוד; הוא מציין כעין ויכוח בטעמי הזכרת נשמות בכלל. ניתן להבין ממנו, לדעתי, שמנהג ה"מזכיר" לא היה מקובל על ידי כל הציבור; אכן כעין שכתב במנהגי דבי מהר"ם "ובמקום שנהגו להזכיר נשמות". יהיה מה שיהיה, נראה כי במרכז איטליה היו מברכים על הצדקה כבר במאה השלוש-עשרה, בזמן חיבור שבלי הלקט, וקהילות אשכנז בצפון הצטרפו אליהם במאות העוקבות. עדות נוספת, אמנם טרגית אבל מאלפת, נמצאת בספרו הפולמוסי האנטישמי של המומר אנטוניוס מרגריטה (מת בערך ב-1550). כנכדו של ר' יעקב מרגלית מרגנשבורג הוא התמצא במנהגי אשכנז, ולכן עדותו במנהגנו מאלפת. בספרו הנ"ל הנכתב בגרמנית, כאשר דן בלוח השנה היהודי בכלל ובתפילותיהם בפרט, הוא מציין (בתרגום חופשי):

יש לדעת שכל יהודי נותן שלושה פשוטים (פרוטות) כל פסח, שבועות וסוכות. הם קוראים לו מתנת יד. בגרמנית: נדבת-יד הניתנת ברצון. אז מעניקים לו ברכה בשכר הנדבה. מקורו דברים פרק ט"ז. הכסף הנאסף מידי כולם נשלח ליהודים עניים בירושלים. מתכוונים בזה לקיים הכתוב הנ"ל...¹⁶

החידוש בדבריו הוא סכום הנדבה של שלושה פשוטים (פרוטות). ואכן אולי ישנה איזו זיקה בין נדבת מתנת יד לשלושה "מחצית השקל" שניתנו פעם בשנה לפני פורים.¹⁷ זאת ועוד. זאת הפעם הראשונה שאנו שומעים שיעד הנדבות לא היה מקומי כצפוי, אלא עניי ירושלים. עדות זאת תואמת עדות שניתנה ב"מימובוך" (ספר הזיכרון) לקהילת נירנברג, שהתחלת העתקתו

15 ש' באבר (מהדיר), שבלי הלקט לרבנו צדקיהו ב"ר אברהם הרופא, ירושלים תשמ"ו (וילנא תרמ"ז), סי' רלט. יש ויכוח בין החוקרים אם ר' אביגדור כהן צדק, הנזכר בברכת המתים תחילה ובברכת החיים בסוף הקטע סותר את דבריו הראשונים, הוא חכם אחד או שניים. לדיון עליהם ראו ש"ק מירסקי (מהדיר), שבלי הלקט השלם לרבנו צדקיהו בן אברהם הרופא, ירושלים וניו יורק תשכ"ו, עמ' 13-25.

16 Antonium Margaritam, *Der ganz Jüdisch glaub*, Augsburg 1530 (unpaginated). כאשר הוא דן על תפילות חג הסוכות הוא הוסיף כדלקמן:

Es ist auch zuwissen / das eyn yeder Jude gibt am Ostertag / Pfingsten / und Lauberhütten als vil als drey pfennige / das heyssen sie Mathnas Jodt(!) deutsch / eyne freywillig gab von der hand / so gibt man yhm denn yenem seggen zu lohn / Nemen es aus Deutro. am XVI. Söllichs geldt samlen sie allenthalbé und Schicken den armen Juden gen Hierusalem / vermeynen mitt solchem / dem obgemelté text genug zuthun...

17 ראו מה שכתב ר' אלעזר ב"ר יהודה, ספר הרוקח (לעיל הערה 4), סי' רלג.

הייתה בשנת 1296 אבל הוא כולל פרטים משנת 1280 עד 1346. מתברר ממנו, שמסוף המאה השלוש-עשרה עד אמצע המאה הארבע-עשרה תרמו בני הקהילה לעניי ירושלים. הטעם לדבר הוא, כנראה, שהייתה עליה משמעותית לארץ ישראל ובמיוחד לירושלים מקרב יהודי גרמניה. "הזרם" כנראה המשיך גם במאה החמש-עשרה. ואי לכך עדות מרגריתה, שיהודי גרמניה שלחו את תרומותיהם שתדמו בשעת מתנת יד, קובעת שהתרומות לעניי ירושלים נהפכו לעניין של קבע בידי הציבור באשכנז.¹⁸

ניתן לומר בסבירות גבוהה, שלפחות רוב רובם של בני קהילות אשכנז, שהידיש-דויטש הייתה לשונם, נהגו בכרכת מתנת יד בימים האחרונים של שלושת הרגלים. בהדפסת ספר המנהגים כלוח השנה בשפת הידיש-דויטש ציין המחבר, ר' שמעון הלוי גונצבורג, בהקדמתו הקצרה, כי הוא ליקט מנהגי פולין והמדינות הצמודות ומנהג אשכנז "למען ימצאו נחת רוח לכל בני עמנו... איש איש לפי מנהג אבותיו".¹⁹ בפרק שכותרתו "דער עכט טג בון פסח" (יום שמיני של פסח) הוא כותב:

אונ' נוך דעם גיזגט הוט דיא הפטרה, זא גיט דער חשוב אין דער שול אונ' מכת איטליכם איין מי שבירך, אונ' דאז הייטש מתנת יד. דאז זעלם געלט גיהוירט דען עניי ארץ ישראל. דער בורא ית' זול אונז לזון זוכה זיין דאז מיר עש זולן געבן אין ירושלים זעלברט ווען מיר צום רגל גיין ווערדן.

[תרגום: אחרי שאמרו את ההפטרה, הולך החשוב בבית הכנסת ועושה מי שבירך לכל אחד ואחד; וזה נקרא מתנת יד. אותו הכסף מיועד לעניי ארץ ישראל. הבורא ית' יזכה אותנו שנוכל לתת אותו אישית בירושלים כאשר נעלה לרגל.]

המחבר גם מציין שבפולין ובבוהמיה מזכירים נשמות כל פעם שישנה "מתנת יד", ואומרים גם "אב הרחמים". המחבר חוזר על כל הנ"ל גם ליום שני של שבועות וגם לשמיני עצרת. נמצאנו למדים עוד פרטים בנידון: בימים שנוהגים ב"מתנת יד" מזכירים נשמות ותפילת "אב הרחמים" בקהילות פולין ובבוהמיה (ראו להלן). גם נזכר שיעד הכסף הנתרם במתנת יד היה עניי ארץ ישראל, פרט שנזכר בכמה וכמה מקומות עד ימינו. הפופולריות של החיבור בריבוי מהדורותיו בכל רחבי אירופה מעידה גם, שמנהג מתנת יד הכה שורשים בנוסח התפילות בקהילות אשכנז.

במאה השש-עשרה מצינו ספר מנהגים אחד מק"ק פרנקפורט ד"ם, שנהפכה לעיר ואם בישראל זמן-מה לפני כן. החיבור נכתב בשנת של"ז (1577) עבור ק"ק פרידברג, והוא בנוי על מנהגי קהילת פרנקפורט; החיבור הודבק כלוח קיר בבית הכנסת של פרידברג. בדברו על סדר תפילותיהם וקריאותיהם של שלושת הרגלים אין כל אזכור למתנת יד.²⁰ לכאורה ניתן להסיק,

18 ראו המאמר המאלף של י"י יובל, "תרומות מנידברג לירושלים (1375-1392)", ציון מו (תשמ"א), עמ' 182-197.

19 ר' שמעון הלוי גונצבורג, מנהגים, וינדיג ש"ן, עמ' ל (גם לד). על הפופולריות של החיבור שהוא ראו מה שכתבתי במאמרי "גזירות תתנ"ו בספרי המנהגים בימי הביניים ובעת החדשה", בתוך י"ט עסיס ואחרים (עורכים), יהודים מול הצלב: גזירות תתנ"ו בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה, ירושלים תש"ס, עמ' 163.

20 ש"מ לוונטל, "מנהגים דק"ק ורנקפורט דמיין" – מכת"י, המעין, ד (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 1-13; שם, לו (תשנ"ו), עמ' 25-34.

שלא נהגו במנהגנו בקהילה חשובה זו. ברם הדבר זקוק עוד לעיון, כי כמעט באותה תקופה נזכר המנהג, אמנם אגב אורחא, בספרו של ר' יוסף יוזפא האן נויירלינגן, דיין בפרנקפורט (נפ' בשנת שצ"ז/1637). הוא רמז עליו כאשר קבע, כי "במתנת יד יהיה לפחות עני או ב' עניים כי מסת ידו על שלחנו לאכול ולשתות ולשמוח עמו".²¹ מאידך גיסא, כמאה שנה אחריו פירט ר' יוסף יוזפא קסמן (נפ' תקי"ז/1757), אחד מצאצאיו של בעל יוסף אומץ הנ"ל, את מנהגנו. נוסף לנוסח ה"מי שבירך", שכבר נקבע לפניו, הוא מוסיף: "אם מברך לתינוק אומר בעבור שאביו ייתן מתנת יד עבורו וכו'". ובדבריו על ברכת הקהל הכללית בספר תורה הוא מוסיף: "מי שייתן נדבת לבו הן איש הן אשה ללומדי תורה ולעניי ירושלים עיר הקודש בשכר זה הקב"ה יזכר לראות בבניינה ולשמוח בתקונה... ויזכר לבנין בית המקדש...". בהערת שוליים נזכר כי בפרנקפורט החכם הוא המברך, ואי לכך ישנו חיוב לכבדו בהוצאה והכנסה של ס"ת, וגם בעלייה ובגלילה.²²

כמובן, מחזוריים שיצאו לאור בקהילות גרמניה הם מקור נאמן להמשך המנהג. רוב רובם של המחזוריים שבדקתי במאות השש-עשרה והשבע-עשרה מציינים את המנהג. חלק ניכר אף משתמשים בניסוח אחיד בהוראתם.²³ יתרה מזו, חלק נכבד מן המחזוריים כמנהג אשכנז הוסיפו את החיבור הדרת קודש כנספח וכמדריך למתפללים בסדר התפילות ומנהגיהם ללוח כל השנה. המו"ל למחזור וניציה שנ"ט-ש"ס (בשני כרכים) היה ר' יצחק ב"ר יעקב יוזבל סג"ל איש הרלישהיים (Herlisheim), כנראה באלזס, שחי במאה השש-עשרה. הוא ציין בהקדמה לחיבור, שהיה ש"ץ שהוסיף "מנהגים ודינים ומוסרים" למחזור כעזר למתפללים. החיבור נעשה פופולרי, מאחר שנדפס עם עוד שש מהדורות למחזוריים כמנהג אשכנז כמאה השבע-עשרה ובראשית המאה השמונה-עשרה. החיבור הדרת קודש מזכיר "מתנת יד" לשלושת הרגלים. הרי זו עדות נאמנה, שהמנהג נקלט היטב בסדר התפילות בקהילות אשכנז המערביות.²⁴ ובדברנו על קהילת פרנקפורט אי אפשר שלא לבדוק את ספרו של שלמה זלמן גייגר, דברי קהלת, עם הערותיו המאלפות בכותרת "משלי שלמה". לשמיני עצרת תקע"ט (1818) הוא רשם תיאור מלא לטקס. שינויים נוספים למה שכבר הזכרנו הם: (1) החזן האוחז ס"ת מברך את הרב בראש המתברכים. (2) הרב נוטל הס"ת מן החזן ומברכו תכף אחרי שקיבל ברכתו. (3) הרב מברך לאחר מכן שורה של קבוצות מן הקהילה בכרכה נפרדת לכל אחת בסדר קבוע: מנהיגי הקהילה (בשנים קדמוניות ה"אלופים פרנסים"); גבאי הצדקה; חברת גמילות חסדים, חברת

21 יוסף יוזפא האן נויירלינגן, יוסף אומץ, פרנקפורט ד"ם תרפ"ח, ס' תתמג, עמ' 186.

22 יוסף יוזפא קאסמן, נוהג כצאן יוסף, תל אביב תשכ"ט, עמ' רכח. על ברכת התינוקות ראו הערות ב"ש המבורגר לספר מנהגים ליוזפא שמש (הערה 28 להלן), א, עמ' ס הערה 11.

23 בדקתי מחזוריים המזכירים את המנהג כדלהלן: מחזור כמנהג אשכנז לכל השנה, אמשטרדם תט"ז, עמ' קס, רכ; רנו; מחזור כמנהג ק"ק אשכנזים, זולצבאך תנ"ט, עמ' קנב; רג; מחזור לכל השנה כמנהג אשכנז, פרנקפורט דמיין תפ"ב, עמ' קעא, קעג.

מחזוריים שבדקתי מאזור אשכנז שאינם מציינים את המנהג: מחזור אשכנז, אוגשבורג רצ"ו; מחזור לכל השנה לק"ק אשכנז, טנהויזן שנ"ד. קשה להבין את ההתעלמות במחזור טנהויזן, שהמו"ל שלו היה ר' יצחק מזיא, אחד מרבני גרמניה הדגולים במאה השש-עשרה; וצ"ע.

24 המהדורות השונות בנספח הדרת קודש הן: וילהרמשדורף תל"ה, אמשטרדם תמ"ד, זולצבאך תנ"ט, וניציה תס"ה-תע"ב, אמ"ד תס"ח, וניציה תע"א-תע"ה. על מקורותיו של הדרת קודש ראו מאמרי "ספר המנהגים דבי מהרי"ל", עלי ספר יד (תשמ"ז), עמ' 87. לזיהוי העיירה הרלישהיים ראו *Germania Judaica*, ed. A. Maimon, 3: 1350–1519, Ortschaftsartikel 1987, pp. 586–587.

הקברנים (החברות שלחו לרב יין בגביעיהן הגדולים אחרי יציאתם מבית הכנסת), ובאחרונה בקול גדול "את כל הקהל הקדוש".²⁵

מנהג מתנת יד נזכר כחלק מסדר התפילות בקהילות אחרות. באמשטרדם, למשל, צוין בתקנות קהילת האשכנזים במאה השמונה-עשרה שהצדקה מיועדת בדרך כלל לבניין בית הכנסת, ללומדי תורה, לתיקון בית החיים, אבל מוקדשת גם לארץ ישראל.²⁶ במנהגי פיורדא תיאור הטקס דומה מאוד לתיאורו של גייגר אף שהם פורסמו כמאה שנה לפניו, ובמנהגי וירצבורג התיאור הוא מקוצר בשלושת הרגלים.²⁷ בוורמייזא הוא מצא מקום מכובד בשני חיבורים: ב"מנהגים" של ר' יוזפא שמש ובספר הזכרת נשמות של הקהילה. ר' יוזפא מציין שבקהילתו היה מקובל, שהרב יכול לכבד אחרים בברכתו את היחידים והחברות השונות, וזוכה להתברך בידי החזן כאשר הוא עדיין יושב במקומו. לכבוד הטקס זכה היום בתליית פרוכת מיוחדת, בס"ת מיוחדת ובמפות העוטפות את ס"ת הראשון ומעילו המיוחדים.²⁸ בספר הזכרת נשמות דק"ק ורמייזא מצא נוסח ברכת מתנת יד מקום מיוחד עם נוסחאות להשכבה וברכת הקהל בשבתות.²⁹

ייחודיות היום אשר בו מקיימים את הטקס מצאה את מקומה גם בתחום הניגון. היו ניגונים מיוחדים באותו היום ששרו אותם גם בפיוט "על הכל" בהוצאת ס"ת לפני קריאתו, וגם בשעה שהכוהנים עלו לדוכן בתפילת מוסף. הניגונים האלה נשמעו בחלק ניכר של קהילות אשכנז בגרמניה.

חזנים ידועים בגרמניה במאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים כמו בער, אופנבך, יפת ואוגוטש, אשר רשמו את הניגונים וה"נוסח" המוסיקלי לכל התפילות בשבתות, בחגים ובימים הנוראים, התייחסו גם לניגוני מתנת יד. יצחק אופנבך קרא לניגון המיוחד לברכת כוהנים למוסף בסוף כל שלושת הרגלים בשם "ניגון המתים" (מתים ניגון). ואכן אברהם בער מכנה אותו ניגון ל"הזכרת נשמות", לאמור שהניגון מיועד לימי הרגל ש"מזכירים נשמות" בהם. מאידך כבר ציין א' שליפר, חוקר המומחה לניגוני אשכנז, שהניגון איננו משקף אבלות, צער או עצב. אדרבה, המאזין לו מתרשם ממנו שהוא מעורר חגיגות, שובע ושפע. לכן הוא טוען שהניגון מקורו בקהילות הריינוס והתפשט לקהילות גרמניה שבהן קימו ברכות מתנת יד בלבד (כלי הזכרת נשמות), ונקרא ניגון מתנת יד. לדעתו, כאמור, הניגון הקרין אווירה של נדיבות לב ורוחה אשר טקס מתנת יד היה אמור לעורר בלבותיהם של חברי הקהילות. ברם בער ואופנבך, שכינהו בצפון-מזרח גרמניה, אשר שם רוב הקהילות כבר אימצו את ה"זכור" בסוף כל רגל, כינו את המנגינה "ניגון המתים".

אגב, כבר החזן יפת ציין כי בק"ק פרנקפורט הניגון הנ"ל שימש כליווי בשעת הכנסת ספר התורה לארון הקדוש בשלושת הרגלים. הוא סבור כי הניגון אומץ בכל קהילות גרמניה, ואחת היא אם קיימו רק מתנת יד או רק "זכור" או שניהם יחד. מן הרגלים עבר הניגון לשמש גם

25 שלמה זלמן גייגר, דברי קהלת, פרנקפורט תרכ"ב, עמ' 336.

26 תקנות הקהילה דקהל הקדוש האשכנזים אשר באמשטרדם, אמשטרדם תצ"ז, סי' סא, דף יח, א. וראו במיוחד י' ברילמן, מנהגי אמשטרדם [בנוי על ספר הנהגת בית הכנסת בשנת תע"ו], ירושלים תשס"ב, עמ' מד.

27 האחים ישראל וקאפיל גומפיל, מנהגים דקהלתנו, פיורדא תקכ"ז, סי' מב, עמ' ח (גם סי' עב); נ' במברגר, לקוטי הלוי, כולל מנהגי ק"ק וירצבורג, ברלין תרס"ז, עמ' 15, 21, 41.

28 ב"ש המבורגר וי' זימר (מהדירים), מנהגים דק"ק וורמייזא לרבי יוזפא שמש, א, ירושלים תשמ"ח, סי' נח.

29 ד' קאופמן, "ספר הזכרת נשמות קהילת וורמייזא", קובץ על-יד ג (1887), עמ' 32.

ביום כיפור. הניגון אף נשמע בכמה מקהילות מזרח אירופה לכל ברכת כוהנים במחזור כל השנה. זאת ועוד, נמצא ניגון אחר עליו ומשמח הנקרא במסורת בעל פה במוסיקה היהודית ניגון "פאסבינדר" (Fassbinder). הוא בנוי על ניגון עממי טיפוסי של ציד בשדותיה ויערותיה של גרמניה במאה השמונה-עשרה או בתחילת המאה התשע-עשרה. כמו כן הוא מצא את מקומו בברכת כוהנים בימי מתנת יד בקהילות אשכנז. נמצאנו למדים, שניגון משמח היה מיועד ל"מתנת יד" אף שנקרא ניגון המתנים.³⁰

ייחודיות אחרת התקיימה במגנצא. ביום הטקס היה מקובל שחברי הקהילה והמתפללים בבית הכנסת מבקרים בביתו של הרב להודות לו על ברכתו.³¹ זאת ועוד, במגנצא כנראה היה נהוג שהשמש מסתובב עם שתי קופות בימי החול אחרי החג בשעת חזרת הש"ץ: אחת לצדקה רגילה ואחת למתנת יד.³²

ולבסוף שתי עדויות "פיקנטיות" למנהגנו: קהילת האשכנזים בפירארה שבצפון איטליה הדפיסה דף בודד, כנראה באמצע המאה התשע-עשרה. לכך מייחודיות ההרפסה, שאינה מחלק של מחזור או סידור, גם הנוסח מעורר עניין. וזה לשון הדף:

ה' אל-הי הצבאות יושב הכרובים, השקיפה ממעון קדשך מן השמים וראה את בניך בני בחוניך העומדים פה בחצרות קדשך ונפשם תערוג להשלים תמור עולות וזבחים אשר צוית להקריב במועדי קדש בנדבה אשר כל אחד ואחד מהם בלב שלם ובנפש חפצה מתנדב לכבוד התורה ולכבוד הרגל בעד אחיהם בני ישראל אשר עומדים בארץ הקדושה. ובזכותם ובזכות שאר קהילות שבטי ישראל נחלת אבותינו, ובפרט העיר אשר נקרא שמך עליה איננה שוממה מאין יושב מבניה.

אבינו אב הרחמן, אתה הבטחתנו ביד עבדיך הנביאים והורית לנו: ובחנוני נא בזאת אמר ה' צבאות אם לא אפתח לכם את ארבות השמים והריקתי לכם ברכה עד בלי די. ועתה הואל וברך את כל הקהל הקדוש הזה, גדולים וקטנים, הם ונשיהם ובניהם וכל אשר להם. מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא יברך אותנו ויפרוש סכת שלומו עלינו, וישמרנו ויצילנו מכל צרה וצוקה, וישלח ברכה והצלחה בכל מעשה ידינו, ויקיים בנו מקרא שכתוב: ה' אל-הי אבותיכם יוסף עליכם ככם אלף פעמים ויברך אתכם כאשר דבר לכם, ויזכנו לעלות לרגל עם כל ישראל, ולקיים מה שצוית בתורתך: שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני ה' אל-היך במקום אשר יבחר בחג המצות ובחג השבועות ובחג הסוכות, וכן יהי רצון, ונאמר אמן.³³

כבר העיר יערי שזה נוסח יוצא דופן, כי הוא מציין את היישוב היהודי "בארץ הקדושה" בכלל

30 על הניגון ב"על הכול" ראו מנהגים דק"ק וורמיישא (לעיל הערה 28), א, עמ' נט הערה 6. על הניגון הייחודי לברכת כוהנים במתנת יד ראו E. Schleifer, "The Priestly Blessing in the Ashkenazi Synagogue: Ritual and Chant", *Yuval: Studies of the Jewish Music Research Centre* 7 (2002), pp. 263–266. ראו גם L. Trepp, "Über Mainz und seine Minhagim", אודיס (תשל"ו-תשל"ז), עמ' 129. אני מצרף את הניגונים הללו בנספח מס' 1.

31 ראו מאמרו של טרפ, שם.

32 ראו שם.

33 גנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, אוסף דפים בודדים מס' 518. ראו גם א' יערי, "תוספות למאמרי תפילות 'מי שבידך'", קרית ספר מ (תשכ"ה), עמ' 112 (מס' עג).

ואת "העיר אשר נקרא שמה עליה איננה שוממה מאין יושב מבניה" בפרט, בהרחבה עם ריבוי פסוקים ובסגנון פיוטי.

העדות השנייה גם היא נדפסה על עלון בודד, בשנת 1916 בפפד"ס. ראו צילומו בנספח מס' 2.³⁴ שנת הופעתו של הדף מעידה שהוא נדפס באמצע מלחמת העולם הראשונה, מטעם "אנשי הו"ד" (הולנד – דויטשלנד). ארץ ישראל הייתה תחת שלטון תורכיה, בעלת בריתה של גרמניה במלחמה כשידן כבר הייתה על התחתונה. הידיעות על המצוקה הכלכלית של היישוב בארץ משתקפות במילים "למחית נפשות אומללות בארצנו הקדושה, לעניי ירושלים עיר הקדש". כמו כן מתבטאת פה נאמנות של הקהילות היהודיות בגרמניה למדינתן: "ובחסדו הגדול צבאותינו שיגן בעדנו וינצור את מלכנו ויתן שלום בארצנו".

ב. "הזכרת נשמות"

כד בכד עם ברכות מתנת יד התקיימו תפילות "יזכור" למתים.³⁵ אמנם לא נהגה הזכרת נשמות בכל הקהילות שנהגה מתנת יד, כפי שכבר ראינו מכמה מקורות למעלה. כפי שנראה להלן, היו מנהגים שונים בקהילות ישראל: יש שנהגה רק הזכרת נשמות ולא מתנת יד, ויש שנהגו שתיהן צמודות זו אחר זו. אי לכך סבורני שראוי ואף רצוי לבדוק את התפתחותו של המנהג להזכיר נשמות.

נראה שכבר במאה השלוש-עשרה היה המנהג להזכיר נשמות בכל שבת ושבת ידוע בצרפת, באיטליה ובכמה קהילות במערב גרמניה.³⁶ במדינות האלה נהגו להזכיר נשמות ולפסוק עליהן צדקה בכל שבת. לדוגמה, בצרפת כנראה נהגו כך, כפי שציין כבר מחבר מחזור ויטרי בסדר שבת: "וזכר את המתים שהרבו תורה ותקנות בישראל ואותם שהניחו שום דבר בצדקה בקהל".³⁷ כמו כן מעיד מחבר שבלי הלקט, "שנהגו להזכיר נשמות".³⁸ מקורו של המנהג, שצוין כמעט בכל המקורות, הוא מדרש ההלכה ספרי דברים בפרשת עגלה ערופה. על הכתוב "כפר לעמך ישראל אשר פדית" (דברים כא, ח) נדרש: "כפר לעמך ישראל – אלו החיים; אשר פדית – אלו

34 וראו י' ריבקינד, יידישע גאלט, ניו יארק תש"ך, עמ' 34.

35 לחקר מנהג ה"מוזכר" בידי קהילות אשכנז ראו I. Levi, "La commémoration des morts dans le judaïsme", *Revue des études juives* 29 (1894), pp. 43–60; S. Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches*, Berlin 1898 ובמיוחד עמ' IX–XI; S.B. Freehoff, "Hazzkarath Neshamoth", *Hebrew Union College Annual* 36 (1965), pp. 179–189 הכלכלי במנהג נחקר על ידי י' גלינסקי; ראו Y. Galinskyy, "'Hazzkarat Neshamot' (i.e. Yizkor), 'Poskim al ha-Zeddaka', and the Funding of Communal Activities in Medieval Ashkenaz", *Orthodox Forum*, Yeshiva University (בדפוס)

36 על איטליה ראו שבלי הלקט, מהדורת באבער, ל ע"א, סי' פא ובספר תניא רבתי, ורשה תרל"ג, סי' טז. על הקשר בין ספר שבלי הלקט לספר התניא ראו מירסקי, שבלי הלקט (לעיל הערה 15), עמ' 40–49. על צרפת ראו סידור רש"י (לעיל הערה 4), סי' ריד והמקבילים ביתר ספרי דבי רש"י הנזכרים לעיל בהערה 4. בגרמניה רק במנהגי רוטנבורג נזכר כי בשבת "אם הוא חפץ להזכיר נשמות יזכיר"; משמע שלא היה מנהג קבוע בציבור להזכיר נשמות בכל שבת.

37 מחזור ויטרי (לעיל הערה 3), ח"א, עמ' רפח.

38 שבלי הלקט (לעיל הערה 15), בערוגה השנית: עניין שבת, סי' פא; ובמקביל במהדורת מירסקי, עמ' 311–313.

המתים. מלמד שהמתים צריכים כפרה.³⁹ מן המדרש ניתן ללמוד שהזכירו נשמות ביום כיפור, וממנו כנראה התפשט המנהג לכל שבת ושבת (כי השבת היא יום מנוחה גם למתים). ברם יש להעיר כי לא בכל האזורים אשר הזכרנו את מנהג מתנת יד היו פוסקים צדקה בהזכרת נשמות בסוף כל רגל ורגל של ג' הרגלים. אדרבה, רק קהילות בודדות בגרמניה הזכירו נשמות בכל שבת ושבת. בספרי דבי רש"י נזכר, ש"אין פוסקים צדקה למתים בכל ארץ אשכנז רק היום [ביום כיפור].⁴⁰ ואכן כבר הזכרנו את ספר המנהגים המכונה דבי מהר"ם מרוטנבורג בצינונו את מנהג מתנת יד, שהוסיף "ובמקום שנהגו מזכירין נשמות ואומ' אב הרחמים".⁴¹ נמצאנו למדים כי באזורי הריינוס ומרכז גרמניה לא הזכירו כנראה נשמות בשבת, אלא לכל היותר בקהילות בודדות וכרצון יחידים בלבד. סימן לדבר, אף על פי שאינו ראייה לו, כי באשכנז הזכירו את הרוגי תתנ"ו רק בשתי שבתות בשנה: בשבת שלפני שבועות ובשבת חזון שלפני תשעה באב.⁴² ואם את הרוגי הקדושים לקהילות הריינוס לא הזכירו כי אם בשתי שבתות בשנה, אין זה סביר שנאמר "מזכיר" אישי בכל שבת ושבת. ברם, כאמור, הזכירו נשמות ביום כיפור ברוב הקהילות והיישובים בכל אשכנז.⁴³

מאידך גיסא רצוי לציין את דברי בעל ספר חסידים. כאשר נזכרים הכתוב "כפר לעמך ישראל אשר פדית" ודברי חז"ל עליו, מצוין: "ומכאן תקנו שנודרין צדקה שייטב לאותן שכבר מתו... וכן מועיל למתים שהחיים מתפללים עליהם או צדקה שנותנים עליהם".⁴⁴ כמובן, קשה לדעת אם ה"תקנה" הנזכרת היא בזמנים קבועים. ברם עצם הרעיון רק מחזק את התפיסה, שרצוי "להתפלל" על הנפטרים ואף לתת צדקה בשבילם, שזה היה כנראה המנהג בצרפת, באיטליה ובקהילות בודדות באשכנז.

כאשר אנו פונים מזרחה, מתגלה שינוי משמעותי: רוב רובם של ספרי המנהגים מציינים רק הזכרת נשמות בסוף שלושת הרגלים, ומתעלמים ממתנת יד לגמרי. בקהילת מגדבורג שבצפון-מזרח גרמניה סביר להניח שנקבעה רק הזכרת נשמות. ספר המנהגים של קהילת מגדבורג חובר כנראה בידי ר' חזקיה, שנתמנה לחזן בקהילה בצעירותו במאה השלוש-עשרה וחי בה כל ימיו. הוא מעיד על מנהגי שמיני עצרת: "ומזכירין הנשמות; זה הכלל כל יום טוב שקוראים בו 'איש כמתנת יד' מזכירין נשמות".⁴⁵ וכאשר נפנה דרומה, לקהילת רגנשבורג שבבווריה, ניזכר במנהגי תפילות-השנה שלה שוב בשמיני עצרת: "ומזכירי' היחיד' איש איש מי שירצה נוח נפשו. כי כל י"ט שקור' בו 'איש כמתנת יד' מזכירין בו נשמות".⁴⁶

שני ספרי המנהגים הנ"ל הניחו את היסוד לספרי המנהגים הידועים במזרח אירופה. הראשון

39 א"א פינקלשטיין (מהדיר), ספרי על ספר דברים, ניו יורק וירושלים תשנ"ג (ברלין ת"ש), ר"י, ח (שינויי נוסחאות והערות על אתר). ראו גם מדרש פסיקתא רבתי, מהדורת מאיר איש שלום, תל אביב תשכ"ג, פ' מתן תורה פ"כ; מדרש תנחומא, מהדורת באבער, ורשא, פ' האזינו סי"א.

40 מחזור ויטרי, מהדורת הורביץ, עמ' 392; מהדורת גולדשמידט, עמ' תפ, תקעד. ועיינו סידור רש"י, עמ' 99. וראו מש"כ ר' אלעזר מוורמזא (לעיל הערה 5), הל' יום הכיפורים, סי' ריח.

41 קשה לקבוע, אם הוא התכוון להזכרת הנשמות כתוספת לברכת "מתנת יד" או במקומה. וצ"ע.

42 עיינו במאמרי הנזכר לעיל בהערה 19, עמ' 162-164.

43 וכן נהגו בקהילות אשכנז עד ימינו. ראו: ירושתנו (להלן הערה 63), עמ' תטז.

44 ספר חסידים, מהדורת וויסטינעצקי ופריימן, פפד"ם תרפ"ד, סי' רעג. וראו המקביל לו במהדורת ר' מרגליות, ירושלים תש"ל, סי' תתשעא.

45 ראו כת"י מכון שוקן (ירושלים), מס' 13160, דף 123ב. וראו עמנואל, שכרי לוחות (לעיל הערה 1), עמ' 219-228. "מזכירין נשמות" נזכר בכתב היד הנ"ל גם לפסח ולשבועות (עמ' 130ב).

46 א' ארנד, "מנהגי תפילות השנה של קהילת רגנשבורג", קבץ על-יד יט (כט) (תשס"ו), עמ' 270.

חובר על ידי ר' חיים פלטיאל. הוא בא מפליזא שבצפון צרפת, וקיבל את תורת חכמיה. ברם הוא עבר לאשכנז כתלמיד חבר של מהר"ם מרוטנבורג (במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה). כאחת התשובות הרבות של הרשב"א (ח"א, סי' שפו) מתואר ר' חיים פלטיאל בשאלה שנשלחה אל הרשב"א מ"בוהמיה" ממקום שנקרא אושטלריי"ש (Austerlitz) "כאחד הגדולים שבארצנו הישיש מורנו ורבנו...". נמצא שר' חיים פלטיאל התיישב בזקנתו בבוהמיה.⁴⁷ בספר המנהגים שלו הוא מעיר בתפילות בשמיני עצרת: "ומזכירין נשמות... זה הכלל כשקורין איש כמתנת ידו מזכירין נשמות".⁴⁸

הספר השני שכנראה הושפע ממנהגי מגדבורג ורגנשבורג הקודמים נכתב בזמנו של ר' חיים פלטיאל בירי ר' אברהם חילדיק. גם הוא חי בזמנו של מהר"ם מרוטנבורג, וכנראה גם הוא התיישב בארץ בוהמיה. שוב במנהג שמיני עצרת אחרי קריאת ההפטרה הוא מעיר: "ומזכיר נשמות".⁴⁹

ספרי ר' חיים פלטיאל ור' אברהם חילדיק הניחו את היסוד לספר המנהגים הידוע של ר' אברהם קלויזנר. הוא היה איש וינה במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה, ושימש שם ברבנות עם ר' מאיר הלוי (בעל הסמכת "מורנו רב"); הוא גם עמד בקשרי חיתון עמו. נפטר שם בשנת ק"ע (1410). הוא לקח את ספרי הקודמים ובמיוחד את ספרו של ר' חיים פלטיאל כמקורו, וספר המנהגים שחיבר נהפך להיות האב-טיפוס למנהגי אוסטרייך. ואכן אין אנו מופתעים שגם הוא מעיד על מנהגי שמיני עצרת אחרי קריאת ההפטרה: "ומזכיר נוחי נפש לחיי עד. זה הכלל כל י"ט שקורין בו איש כמתנת ידו מזכירין בו נפשות". בכל ספרי המנהגים האלה אין כל זכר למנהג מתנת יד.⁵⁰

תלמידו של ר' אברהם קלויזנר, ר' אייזיק טירנא, יליד וינה ותושב טירנא שבאוסטריה במאה החמש-עשרה, חיבר את ספר המנהגים הקלסי ליהודי אוסטרייך ופולין. שוב אין אנו מופתעים שגם הוא מציין רק הזכרת נשמות בשלושת הרגלים, ומתעלם לגמרי מטקס מתנת יד.⁵¹ כללם של דברים, ספרי המנהגים מאזורי מזרח אירופה אשר גבולם המערבי הוא הקו שממגדבורג בצפון עד רגנשבורג בדרום, היינו בין היתר אוסטריה, הונגריה, בוהמיה, שלזיה, פולין ורוסיה, רק הזכירו נשמות בחגים והתעלמו ממתנת יד לגמרי.

כמובן, תופעה זאת אומרת לנו "דרשני". אני מציע, אמנם בתור השערה בלבד ובזהירות רבה, על יסוד התזה שהצגתי לפני כמה שנים: חלק מ"מנהגי אוסטרייך" (ומזרח אירופה) מושפעים מתורתם של חסידי אשכנז וממנהגי צרפת.⁵² כמובן, ידוע שקהילת רגנשבורג נחשבת כאחת

47 ראו י"ש לנגה, "לזהותו של רבי חיים פלטיאל", עלי ספר ח (תש"ס), עמ' 140-146, ובעיקר עמ' 146.
48 ד' גולדשמידט, "מנהגי חיים פלטיאל", מחקרי תפילה ופיט, ירושלים תש"ס, עמ' 48; וכן לשבועות, שם עמ' 58.

49 ש"י שפיצר (מהדיר), ספר המנהגים לרבינו אברהם חילדיק, ירושלים תשס"ו, עמ' ריב-ריג. וראו עליו שם, עמ' קצג-קצד.

50 ש"י שפיצר (מהדיר), ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר (מנהגי מהרא"ק), ירושלים תשס"ו, עמ' נד, קיח (ראו גם הערה 4), קכא. עליו ראו מה שכתב שפיצר שם, עמ' 10-11.

51 שפיצר, ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא (לעיל הערה 4), עמ' סה, סו, עג, קל. על תולדות חייו ראו י"י כהן, "ספריהם של חכמי הונגריה הראשונים", המעיין 8 (4) (תשכ"ח), עמ' 4-12; ש' הכהן וינגרטן, "ר' אייזיק טירנא ותולדותיו", המעיין 10 [2] (תשל"ל), עמ' 48-56.

52 ראו ספרי עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 216-219, 233-234, 296-298 על היחס וההשפעה של חסידי אשכנז על חכמי צרפת. וראו י"מ תא-שמע, "חסידות אשכנז בספרד: רבנו יונה גירונדי – האיש ופועלו", בתוך א' מירסקי ואחרים (עורכים), גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים

המובילות באימוץ משנתו של ר' יהודה החסיד כאשר היגר שמה בסוף ימיו מקהילת שפייר. נדמה שהקו רגנשבורג-מגדבורג מציין את הגבול בין מנהג ריינוס במערב למנהגי אוסטרייך במזרח. הקו הזה הטביע את חותמו במנהג הנידון. ברוטנבורג עדיין נהגו במנהג מתנת יד אף על פי שכבר צוין, שיש קהילות שהעדיפו את "יזכור". נדמה שהיישובים שכבר עברו ל"יזכור" כתחליף לפסוק צדקה במקום מתנת יד היו מזרחה מרוטנבורג, ונפרסו דרומה-מזרחה עד אזור רגנשבורג. והוא הדין למגדבורג בצפון: גם שם התיישבו תלמידי חכמים הנאמנים למשנתם של חסידי אשכנז, והבולט ביניהם ר' חיים פלטיאל (מוצאו מצרפת!). תורתם של חסידי אשכנז בהדגשת חשיבות הכפרה למתים אפילו יותר מן החיים השפיעה כנראה על הקהילות האלה לאמץ את טקס "יזכור" במקום מתנת יד.⁵³

ספרי המנהגים המשקפים את מנהגי רגנשבורג-מגדבורג זכו לפופולריות במזרח אירופה. ספר המנהגים של ר' אברהם קלויזנר וספר המנהגים לר' אייזיק טירנא מילאו תפקיד של זרז להפצתו ולהשתרשותו של מנהג ה"יזכור" במזרח אירופה. לעומתם ספר מנהגי המהרי"ל בן זמנם משקף את מנהג אזורי הריינוס וכל מערכה ומרכזה של גרמניה. אמנם המהרי"ל הזכיר את תפילת הזכרת נשמות בסוכות, אך פירט רק את ביצוע מנהג מתנת יד בתפילות פסח. (לעומת זאת, בחג השבועות הוא אינו מזכיר אף לא אחת מהתפילות הללו.) יצוין כי בשינויי נוסחאות לספר מהרי"ל לחג הסוכות לצד הזכרת הנשמות נכתב כי מדובר בנוסח שנהוג "באוסטרייך". מכאן שהמהרי"ל כבר מעיד, כי באוסטרייך הזכירו נשמות בחג הסוכות בניגוד למנהג בריינוס.⁵⁴

ואכן כבר ראינו, שהחיבור הפופולרי של שמעון גונצבורג בידיש-דווייטש קבע, שבפולין ובבוהמיה מזכירים נשמות ומוסיפים תפילת "אב הרחמים" כל פעם שבאשכנז אומרים "מתנת יד".⁵⁵ ברם כמה מחזורים שנדפסו במזרח אירופה במאות השש-עשרה והשבע-עשרה מתעלמים מן המנהג כולו. במקום המיועד ליזכור או למתנת יד בשלושת הרגלים ישנה התעלמות מוחלטת מן המנהג. ההוראות המופיעות הן בדרך כלל כדלהלן: אחרי ברכות ההפטרה אומר החזן "אשרי" ואחריו "יהללו" ומחזירים ס"ת להיכל ואומרים קדיש כבתחילת תפילת מוסף. כך, למשל, המחזור לכל השנה שנדפס בפראג בשנת ר"ץ. וכן המחזור שיצא לאור בלובלין בשנות של"ח-של"ט בשני כרכים. מאידך גיסא, במחזור לכל השנה למנהג פולין, דפוס פראג ש"ט, תפילת יזכור נמצאת ביום שני של שבועות (עמ' 132) אחרי ההלל לשחרית בנוסח מפורט לאביו של המתפלל, לאמו, לזקנו וזקנתו, לדודיו ולדודותיו. יתרה מזו, ישנו נוסח "מזכיר" מיוחד לכל קרוביו וקרובותיו שהומתו ונספו בגזרות השונות. כל הנוסחאות הנ"ל מזכירות בסופן, שהמתפלל נותן צדקה בעד קרוביו הנ"ל או לעילוי נשמותיהם. אחרי נוסחאות הנ"ל ל"יזכור" מופיעה כותרת מיוחדת, "לשלוש רגלים", וצמוד לה "מי שבירך... יברך פ' בן

לפרופסור חיים ביינארט למלאת לו שבעים שנה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 165-194. ראו גם מאמרו של ח' סולוביצ'יק המתפלל עם הנ"ל: H. Soloveitchik, "Piety, Pietism, and German Pietism: Sefer: Hasidim I and the Influence of Hasidei Ashkenaz", *JQR* 92 (2002), pp. 455-493.

ראו גם ספרו של א' קרנפוגל על המיסטיקה של בעלי התוספות: E. Karnafofel, *Peering through the Lattices*, Detroit 2000, על פי המפתחות, ובמיוחד עמ' 56 הערה 65 ועמ' 63 הערה 84.

53 אולי ניתן לשער שהוא מושפע גם ממנהג צרפת, מוצאו, שהחשיבו תפילות למתים והזכירות גם בכל שבת. על השפעת מנהגי צרפת על חסידי אשכנז ראו ספרי עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 232-234, 297.

54 ראו מהרי"ל (לעיל הערה 11), עמ' שפח.

55 ראו גונצבורג, לעיל הערה 19.

פ' עבור שנדר צדקה בעד הנשמות שהזכיר היום... לכבוד הרגל". אחרי הקטע הזה מופיעה כותרת שנייה, "לימים נוראים", ואחריה שוב "מי שבירך... ויכתבהו ויחתמהו לחיים טובים ביום הדין הזה". אחרי הקטע השני שוב מופיעות הוראות: "ומתחיל החזן אב הרחמים, אשרי יושבי יהללו... ומתפללין מוסף".⁵⁶

סבורני, שניתן להסיק מדוגמאות אלה ש"יזכור" עדיין לא נקלט בכל קהילות פולין ומזרח אירופה במאה השש-עשרה; שאם לא כן, מדוע החסירו חלק מן המהדורות את תפילת "יזכור" (לגמרי או חלקית) משלושת הרגלים? מאידך, שום מחזור מן המחזוריים הללו אינו מוסיף ברכת "מתנת יד". לאמור, "מתנת יד" הייתה כמעט בלתי ידועה במזרח אירופה. אני מדגיש "כמעט", כי מצאתי יוצא דופן אחד.

ש"י עגנון הקדיש שניים מספריו המרובים לעיר מולדתו, בוצ'אץ': עיר ומלוואה וקורות בתינו.⁵⁷ בשניהם מופיע סיפור (כמעט באותה הלשון) על ר' ירחמיאל "בעל מופת" (בן המאה השבע-עשרה), שלמד בבית המדרש הישן כל ימי חייו. בזקנותו, מספר לנו עגנון, "נתכבד לאחוז את הספר לסדר מתנת יד. עד ימיו [של ר' ירחמיאל] היה האוחז את הספר מסבב עם הספר מאדם לאדם... והוא מברכו בעבור שיתן מתנת יד... משבא ר' ירחמיאל הנהיג שכל מי שרוצה להתנדב יבוא אצל הספר שאין כבודו של הספר שיהא מחזור על הבריות. ובכן היה ר' ירחמיאל עומד על הבימה והספר בידו והכל באים אצלו ומתנדבים והוא מברכם".⁵⁸ נמצינו למדים, שבבית המדרש הישן בבוצ'אץ' קיימו סדר מתנת יד. לא מן הנמנע שהיה קומץ של יוצאי גרמניה בבוצ'אץ' שעדיין החזיקו במנהג מתנת יד. אכן עגנון בעצמו מספר בשני הספרים הללו, שה"ירחמיאלים" באו לפולין בתקופה קדומה "שעדיין לא נקרא שם בוטשאטש אלא שם דומה לדומה", אולי מאשכנז: הוא מספר שיהודי הריינוס התיישבו בעירו.⁵⁹

במאה השמונה-עשרה שוב הייתה תפנית בנידון, במחזוריים שנרפסו במיץ שבצפון-מזרח צרפת. אחת המהדורות הקדומות, שנרפסה במיץ בשנת תקכ"ו עם השער "מחזור כמנהג אשכנז ופולין", מציינת גם הוראות למנהג מתנת יד וגם למנהג יזכור בזה אחר זה ליו"ט שני של גלויות של כל חג וחג משלושת הרגלים.⁶⁰ נדמה שגם במערב אירופה כבר התחיל מנהג ה"יזכור" למצוא מקום בסדר התפילות בג' רגלים. כמובן מבחינה היסטורית התופעה מובנת. אחרי גזרות ת"ח ות"ט התחילה הגירה הדרגתית ממזרח אירופה מערבה. המהגרים הביאו אתם את מנהגי פולין כפי שהכירו אותם (כשם שראינו כיצד עגנון מתאר מנהג מתנת יד בעיר מולדתו בוצ'אץ').

עדות שנייה – אולי אפילו מכרעת – היא המהדורות השונות של המחזור ללוח כל השנה

56 פירוש מפורט כזה אינו מופיע בשמיני עצרת או באחרון של פסח, אשר בהם אין כל זכר ל"מזכיר". אף אין כל הפניה לשני של שבועות. האם זאת אומרת שלא אמרו בהם "יזכור"? צ"ע. ועיינו עוד מחזור לכל השנה (שני כרכים), וועקילשדראץ [הקרובה לק"ק פראג] ת"מ (נ.א. תמ"ה), עמ' ק, קנט.

57 שמואל יוסף עגנון, עיר ומלוואה, ירושלים תשל"ג; הג"ל, קורות בתינו, ירושלים תשל"ט. על אמינותו של עגנון בתיאור מנהגים ומאורעות היסטוריים ראו ש' ורסס, ש"י עגנון כפשוטו, ירושלים תש"ס, עמ' 57-84. בשיחות עם פרופ' ורסס ועם גב' אמונה ירון, בתו של עגנון עצמו, נודע לי שאף שאין מחקר על אמינות עובדות היסטוריות בכתבי עגנון כפי עדותו של ורסס, העידה לי גב' ירון שכל מה שכתב אביה על בוצ'אץ' בנוי על עובדות שראה אותן. מאידך, היא לא הייתה מסוגלת לומר לי מה המקורות שעליהם סמך אביה במנהגים כגון המנהג הנידון. אני מודה לר' אהרן ארנד על הפניה זו בעניין "מתנת יד".

58 עיר ומלוואה, עמ' 162; קורות בתינו, עמ' 60-61.

59 עיר ומלוואה, עמ' 13; קורות בתינו, עמ' 46-48.

60 מחזור כמנהג אשכנז ופולין, מיץ תקכ"ו.

שהוציא ר' וואלף היידנהיים ברדלהיים (המהדורות משנות תק"ס-תקס"ה; תקע"א; תקע"ה-תקפ"א; תקפ"ז-תקצ"ב – במשך 30 שנה). המחזור בתרגומיו ופירושו זכה לתפוצה רחבה בכל רחבי מערב אירופה. היידנהיים הדפיס במחזוריו גם מנהג מתנת יד וגם מנהג הזכרת נשמות בנוסחאותיהם המלאות זו אחר זו. ואכן במהדורה הראשונה, שהופיעה בהמשכים משנת תק"ס עד תקס"ה, ישנה כותרת לפני סדר יזכור: "בפולין ובפיהם [=בוהמיה] ובהרבה ק' אשכנז נוהגים להזכיר נשמות (בהבלטה) ואומרים...". נמצינו למדים, שבקהילות מערב אירופה נשאר סדר מתנת יד על כנו, אלא שכנראה גם סדר הזכרת נשמות השתרש בהן. מחזורי היידנהיים נהפכו לנכסי צאן ברזל לכל קהילות גרמניה בכל חגי ישראל עד היום הזה.⁶¹ כנראה גם הזכרת נשמות הוכרה בציבור על ידיהן.

לסיכום, סבורני ששורשו של מנהג "מתנת יד" בג' הרגלים נמצא באזור הריינוס כבר במאה השתים-עשרה, ומשם הגיע לצרפת ולאיטליה. הוא השתרש בכל קהילות גרמניה המערביות מאז ועד ימינו. אולי דוגמה קלסית לכך נמצא ביהודי הכפרים בדרום מערב גרמניה. שם נהפך המנהג למסורת קבועה מאות שנים עד השואה האיומה בימינו.⁶² ובאחרונה, הודות ליהודי יוצא אשכנז, הא מצא שוב את מקומו בסדר תפילות הרגלים בארצנו הקדושה.⁶³

לעומת מנהג מתנת יד במערב אירופה התקבל מנהג הזכרת נשמות במזרח אירופה, אולי בהשפעת משנתם של חסידי אשכנז, ואולי גם בהשפעת מנהגי צרפת הקדומים. הוא השתרש כמעט בכל קהילות פולין ואגפיה. יתרה מזו, כאשר היגרו יהודי מזרח אירופה שוב למרכז גרמניה ואף לאזורי הריינוס ומערבה להם, אילצו את היהודים המקומיים בכל אתר ואתר לאמץ גם את מנהגי "יזכור". זאת במיוחד בערים הגדולות במזרח גרמניה כברלין והמבורג וערי הריינוס במערב.⁶⁴ ואף קהילה ותיקה כפרנקפורט ד"ם אף שלא שילבה את ה"יזכור" בבתי הכנסת שלה באירופה שילבה אותו בארצות הברית. קהילת קהל עדת ישורון בניו יורק בהנהגת הרב יוסף ברויאר, נכדו של רש"י הירש, אימצה את ה"יזכור" כחלק מטקס מתנת יד שלה.⁶⁵ ברם היהודים יושבי הכפרים לא שינו את מנהגם של מתנת יד ולא הוסיפו "יזכור" לסדר התפילות בחגים. כיום רוב רובם של יהודי אשכנז בארץ ובתפוצות נוהגים להזכיר נשמות בלבד. רק קהילות בודדות, ביזמתו של ר' בנימין המבורגר, החזירו העטרה האשכנזית ליושנה, ונוהגים אך ורק בסדר מתנת יד.⁶⁶

61 מעניין שסידור מהדורת דב בער צירף ברכת מתנת יד וגם "אב הרחמים" עם הוראות, והחסיר כל אזכור של "יזכור". ראו דוב בער (S. Baer), סדור עבודת ישראל, רעדעלהיים תרכ"ח, עמ' 233.

62 ראו H. Mandelbaum, *Jewish Life in the Village Communities of Southern Germany*, New York 1985, chap. "Sabbath and Yom Tov Atmosphere".

63 "ירושתנו": ספר השנה לתורתם של חכמי אשכנז וכו', א, בני ברק תשס"ז, עמ' שיז-שיח.

64 ח' ביברפלד, מנהגי בית המדרש הישן בק"ק ברלין, ברלין תרצ"ז; ה' צימר, חיי במאה העשרים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 35.

65 מנהגי ישורון, לקוט מנהגים של ק"ק עדת ישורון [בנוא יארק, ניו יורק תשמ"ח, עמ' 15].

66 לעיל הערה 63.

נספח מס' 1

BIRKAT KOHANIM

Andante.

Ah!.....

Ye - ba - re - ke - ka. Ah!..... A - do - - nai.
 May He bless thee. The Lord.....
 We - yish - me - re - ka.
 And keep..... thee. (AMEN follows.)

D.C.

The Jewish Encyclopedia, 3 (1905) p. 247

ראו לעיל הערה 30.

Nr. 284 לְבָנוּן וְיִזְרְעֵל (in allen Gebeten, bei לְבָנוּן וְיִזְרְעֵל und לְבָנוּן וְיִזְרְעֵל)

Jwo-re- ch' - cho Jwo-re- ch' - cho, Adau - noj,
 Adau - noj w'jisch-m're - cho
 w'jisch-m' - re - - cho,
 po - - now po - now, ē - le - - cho
 ē - - le - - cho wi-chun-nek - ko,

The "Fassbinder melody" in Ogutsch 1930:91, no. 284.

A variant appears in another Frankfurter cantorial book. Japhet (1881: 102-103, no. 60), with no assignment to a particular Holy Day.

ראו שלייפר (הערה 30), עמ' 266.

נספח מס' 2

Deutsch-Holländische Palästinaverwaltung

Berlin - Frankfurt am Main - Amsterdam. 19/6.

I.

Mi-scheberach

für die Aufgerufenen, die Spenden für
Palästina geloben.

הפלת מי שברך

לעלות לתורה ולכל אחד ואחד למתנת יד.

מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב משה
ואהרן דוד ושלמה הוא יברך את רבי

בעבור שיתן נדבת לבו . . . מאד לעני ירושלם
עיר הקדש למחית נפשות ואמללות בארצנו הקדושה
ולתחזקת שערי תורה בארץ סולתנו. בשכר זה
הקדוש ברוך הוא יזכרו לראות בבנינה ולשמות
בתקונה וישמרוהו ויצילוהו מחרב רעה ומפלצת
וצוקה ומפלגת נגע ומחלה. אותו ואת ביתו עם כל
הנולדים אליו וזכרו לראות ביאת משיחנו ולהביא
נדבתו לבני בית המקדש בעגלא ובזמן קריב. וישלח
ברכה והצלחה בכל מעשה ידיו וזכרו לעלות להגל
עם כל ישראל איתו ונאמר אמן:

II.

Allgemeiner Mi-scheberach

für die Spender und Sammler.

הפלת מי שברך ביום טוב של מתנת יד.

כאחרון של פסח ירכ כל אחד ואחד נדבתו לעדקת ארץ ישראל
וקדם אשרי של מוסף אושר השין את מי שברך הזה.

מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב משה
ואהרן דוד ושלמה הוא יברך את כל יתקדש
הזה עם כל קהלות הקדש וישובים וסביבות של
כל עיר ועיר הם וישיבתם ויגיהם ויגותיהם וכל
אשר להם וכל מי שיתן מנדבת לבו הן איש הן
אשה למחית נפשות ואמללות בארצנו הקדושה.
לעני ירושלם עיר הקדש ולתחזקת שערי תורה
בארץ סולתנו בשכר זה הקדוש ברוך הוא יזכרו
לראות בבנינה ולשמות בתקונה וישמרוהו מכל
צרה וצוקה ומפלגת נגע ומחלה. ובחסדו הגדול ושמור
עבאיתנו ויגן בעדנו וינצור את מלכנו ויתן שלום
בארצנו וזכנו לראות ביאת משיחנו ולהביא נדבתנו
לבני בית המקדש בעגלא ובזמן קריב. וישלח
ברכה והצלחה בכל מעשה ידיו ונזכה לעלות להגל
עם כל ישראל איתו ונאמר אמן:

ליובאוויטשער ביבליאטעק.